

РОЛЬ ФОЛЬКЛОРУ В ПРИРОДООХОРОННОМУ ВИХОВАННІ ШКОЛЯРІВ

З давніх-давен слов'яни любили й шанували землю, вірили в її силу та щедрість. Набутий народом досвід закріпився в приказках-порадах: як дог-лядати землю, удобрювати її. Більшість прислів'їв про природу вийшли за межі своїх семантичних полів і зараз уживаються в переносному значенні («Доки сонце зійде, роса очі виїсть»). Прислів'я про пори року — енциклопедія хліборобського життя («Весняний день рік годує»). Після холодної зими настає весна, і всі її чекають з нетерпінням. Добробут людей значною мірою залежав від природи, погодних умов. Із прикметами тісно пов'язані прислів'я — спостереження за зміною погоди, що могло вплинути на хід сільськогосподарських робіт («На Іллі — новий хліб на столі»). Рослинний світ наділяли людськими рисами, наприклад: мале деревце — це підліток, якого треба виховувати («Гни деревину, поки мала»).

Розглянемо ці можливості вчителя біології на конкретних прикладах.

АНАТОМІЯ, ФІЗІОЛОГІЯ ТА ГІГІЄНА ЛЮДИНИ

Знайомтеся, друзі, це все про нас, *Ното зарієнз*: «Стоїть вилка, на вилках барилко, на барилку клубок, на клубку лісок», «Був собі гай, за гаєм моргай, за моргаєм гладай, за гладаєм сапай, за сапаєм хапай, за хапаєм тримай, за тримаєм бовтай, за бовтаєм ковтай», «Густий ліс, чисте поле, два соболі, два скла, труба, бомба, а в тій бомбі лепетало». Запропонуйте розгадати їх на першому уроці. Поясніть, що буде метою наших уроків біології протягом наступного року? Чому ви так вирішили?

У темі «Мислення і свідомість» під час вивчення значення мови як сигнальної системи учням слід запропонувати подумати над такими приказками: «Слово — не полова, язик — не помело», «Умій сказати, умій і змовчати», «Від теплого слова і лід розмерз-не», «Гостре словечко коле сердечко», «Удар забувається, а слово пам'ятається». Чи завжди ми думаємо, що, де, коли та кому говоримо? Життя людини складне, сповнене і радощів, і горя. Учням варто про це поміркувати.

На уроці «Вплив алкоголю, наркотиків і токсинів на нервову систему та поведінку людини» запропонуйте поміркувати над висловами: «Дурень нічим не журиться, горілку п'є і люльку курить», «Дурень розумного не любить, а п'яний — тверезого», «Дурному і п'яному море по коліна», «П'яниці кажи, щодень, а він каже, що ніч», «Соха — не плуг, тачка — не машина, п'яниця — не чоловік», «Коза — не тварина, п'яниця — не людина», «Від п'яного і чорт утікає», «Пий, брате, пий, а на старість — торба й кий». А ось і про тютюн: «Курити хочеться, аж вуха попухли», «За люльку й батька бпроміняв», «Хоч ходимо голій босі, та куримо папіроси», «Ануге, синки, за люльки, нехай паска постоїть». Який негативний вплив наркотичних речовин на особистість людини? Як та на які системи органів вони впливають? Підготуйте розширений звіт, використовуючи підручник, додаткову літературу.

Вивчаючи формування поведінки та психіку людини, характеризуючи процеси пам'яті, можна відмітити таке: «На пам'ять свою скаржиться кожен, а на розум ніхто», «Забув, мов заорало», «Більше забувається, ніж пам'ятається», «Добре довго пам'ятається, а лихе ще довше». Що лежить в основі довготривалої пам'яті? Про який різновид пам'яті йдеться в останньому випадку? Чи є зв'язок між запам'ятовуванням та забуванням?

На уроці «Умовні та безумовні рефлекси. Інстинкти», розглядаючи умови їх формування, попросіть учнів пояснити вислови: «Наука — срібло, практика — золото», «Гарно того вчити, хто хоче все знати». Яке місце в еволюції займає утворення тимчасових зв'язків як чинник умовного рефлексу? Що необхідно для створення умовного рефлексу?

Риси характеру та вади людини, особливості перебігу психічних процесів, індивідуальні психологічні особливості та процеси, Що лежать в основі пізнання людиною навколишнього світу (увага, відчуття, сприйняття, пам'ять, емоції, компоненти особистості), теж не оминали уваги людини: «Він дуже розумний: решетом зірки у небі ловить», «Вчися розуму не до старості, а до смерті», «Голова, як гарбуз, а розуму ані ложки», «Мовчи, так подумують, що ти розумний», «Розумний мовчить, коли дурень кричить», «Ростом за Івана, а розумом з болвана», «Розумного пошли — одне слово скажи, дурня пошли — три скажи та й сам за ним піди», «У нього в голові ще віють вітри, віють буйні!», «Всяке діло починай з голови», «Дурачку гаразд у хату лізе, а він сміється», «Дурень воду носе, дурна бога просе: "Гори, хата, ясно, щоб ти не погасла!"», «Дурному не скучно самому: сидить та й регочеться», «Не пихайте його, він і сам упаде», «Лежачою собаку всі беруться кусати», «Наївся забудьків», «Ішла роззявляка, а їхав проворняка та мені дишлем у рот», «Ні риба, ні м'ясо, а щось наче гриб», «Се вже за попихача обрали: куди не попхнуть, туди й поточишся», «Доброго пси кусають», «Доти чоловік добрий, поки його десятником не наставлять», «Всюди добре, де нас немає, а як ми прийдемо, то попусемо», «Злий плаче від зазвисті, а добрий від радості», «Хто сміється з чужої біди, діждеться й своєї котроїсь середи», «Сирого не їм, печеного не хочу, вареного терпіти не можу». Весь цей матеріал використовується під час вивчення характеру людини, обдарованостей та здібностей, характеристики можливостей організму в темі «Мислення та свідомість».

Ставлення до їжі можна простежити під час вивчення теми «Харчування і травлення». Не знаючи про сучасне поняття раціонального харчування, спостерігаючи та вивчаючи своє здоров'я, українці, вживаючи в їжу місцеві рослини та тварини, склали свій харчовий раціон, якому можуть позаздрити жителі багатьох країн. Бо наші предки дійсно знали ціну їжі, вміли готувати, лікуватися нею та, головне, вміли бути здоровими! І це ставлення передали як науку своїм нащадкам. Прислухайтеся до цих порад!

На проблему харчування, ожиріння та впливу на стан здоров'я переїдання вказують приказки: «Вип'є і з'їсть за трьох дурних і за себе, четвертого», «Оці ще з'їм, та після ще сім, та ще полежу, та ще стільки ж змережу, подивлюсь на сволок, та ще сорок, а як не полегшає — значить, пороблено». Ознаками гарного апетиту є: «З'їв, як за себе кинув», а ось погане поводження за столом: «Допався, як віл до браги». А який українець без борщу! Існує безліч зразків народної творчості, що присвячені цьому національному продукту! «Добрий борщик, та малий горщик», «Каша наша, батьків борщ», «Що до чого, а борщ до хліба», «Дурниці вареники та варяниці, інша справа борщ — хоч поганий, так до біса!», «Що небудь, аби борщ», «Поволі, хлопчику, — раз хліба, два рази борщику», «Багато — два гриба в борщ», «Борщ без каші удовець, каша без борщу — вдова», «Із знехочу з'їв три миски борщу». Святе ставлення до хліба супроводжувало людину все життя: «Риба — вода, ягода — трава, а хліб усьому голова», «Без хліба і любов гине», «Паляниця — хлібові сестриця».

Основними стравами, що споживали українці, були ще, крім хліба та борщу, каші («Хліб та каша — то їда наша», «Аби пшоно — каша буде», «Гороху треба їсти потроху»), квас («Хліб та квас — буде з нас»), вареники («Ріж мою душу вареником до подушки», «Химерний, маленький, бочкастий, товстенький, чимось смачним напхався; в окропі купався, у дірку впав — там і пропав»), пиріжки та пироги («Дай торбу з пирогами і чорта з рогами — все мало», «Аби були пиріжки, то й найдуться і дружки»), куліш («Хоч куліш, та з перцем»), молоко та продукти його переробки («Літом без молока — як зимою без кожуха», «Сир з'їв, а на масло дивився»). А сало? Як без нього? («Каші салом не зіпсуєш», «Живу добре: сало їм, на салі сплю, салом укриваюсь»). А м'ясо? («Добрі ковбаси, та не про нас», «Поїси рибки, нап'єшся водички, а їсти попросиш»). Люди помічали значення води та мінеральних речовин для правильного обміну речовин: «Без солі та без хліба погана бесіда», «Додав йому солі до оселедця», «Ліпше недосолити,

ніж пересолити», «Нема голоду, коли п'ється вода», «Води — хоч топись, та нема де напитись». Саме такий раціон харчування забезпечував наших пращурів складовими їжі: оптимальним співвідношенням амінокислот, поліненасичених жирних кислот, жирів, цукрів, вітамінів та мінеральних солей. Проаналізуйте склад окремих продуктів у меню українців за їх збалансованістю.

На першому ж уроці, ознайомлюючи учнів з основними продуктами харчування, зазначаємо, що в наших предків дуже багато приказок, загадок, казок та інших зразків творчості, у яких з великою любов'ю наводиться безліч варіантів основних сільськогосподарських культур, що з давніх-давен вирощували на нашій землі та входили до меню людини. Це й мак («Сім літ мак не родив, а голоду не зробив»), жито та ячмінь, овес як основна зернова культура («Жито годує всіх, а пшениця — на вибір», «Жито два тижні зеленіє, два тижні колоситься, два тижні відцвітає, два тижні наливає та два тижні поклони б'є, жати себе просить: "Поспішай, — каже, — бо зерно спливе!"»), «Сій овес у кожусі, а жито — в брилі», «Пшениця колоситься — життя веселиться», «Сій, діду, ячмінь, бо вже зимі амінь!»), гречка («Не зважай на урожай, а гречку сій»), кукурудза («Кукурудза хороша і мила, якби сама уродила»). Серед овочевих культур найпоширенішими є бобові («Біб — то пихатий хліб», «Торох горох, а змолотили — квасоля»), горох та капуста («Горох та капуста — хата не пуста»), редька та хрін («Редьці до хрину нічого рівнятись», «Хрін каже: "Я добрий з м'ясом!", а м'ясо каже: "Я й без хрону добре!"»), хміль для приготування тіста («Хмелина з кілочка та на дубочок»), цибуля та часник («Цибуля ся дивувалася, що петрушка танцювала», «Цибулю, часник, буряки і пастернак у великім притиску погризе неборак»). Що стосується «постачальників» м'яса та молока, яєць, то це були такі тварини: вівці («Куди баран, туди й вівці»), корови («І чорна корова біле молоко дає»), коні («Хто коня годує, той дома ночує»), кози («Іли кози деревця і хвалили без кінця»), свині («Вже свині не до поросят, коли її смалять»); птахи («Індик думав, та в борщ попав», «Кудахче курка під бузком, а яйце несе в кропиві»). А мед! Хто його хоч раз у житті не ласував! («За бджоли не скажу — а мед солодкий», «Медом куті не зіпсуєш», «Самі мед п'ють, а нам дулі дають».)

У темі «Розмноження та розвиток людини» під час вивчення постембріонального розвитку слід звернути увагу на знання українцями вікових періодів та філософське ставлення до смерті: «Що буде, те й буде, а дві смерті не буде», «Чи пан, чи пропав — двічі не вмирати», «Життя закоротке для розкоші, а задовге на горе», «Біжить, мій вік, як вода по камінню», «Як же мені знать, котрий мені рік? Як родивсь, то без пам'яті був, як ріс, то розуму не мав, а як уже до розуму дійшов, тоді б то й лічить, та багато літ уплило».

На уроці «Розвиток людини після народження» слід зазначити необхідність виховання покоління та проблеми, що виникають на рівних стадіях онтогенезу («Син мій, а розум у нього свій», «Багато няньок — дитя без носа», «Чим би дитина не бавилась, аби не плакала», «Коли дитини не навчиш у пелюшках, то не навчиш у подушках», «Жінка для совіту, теща для привіту, матінка рідна лучче всього світу», «Парочка — Мартин та Одарочка», «Хто вранці ходить на чотирьох ногах, удень на двох, а ввечері на трьох?» (людина повзає в дитинстві, ходить, у старості спирається на палицю)). Всьому на цьому світі приходить кінець, спливають літа, сили, залишаються лише спогади про минуле, і немає вороття («Старій бабі і на пічці ухаби», «Спромігся дід на обід, а баба на кисіль», «Розсипався б дід, якби баба його не підперезала», «У кожного діда своя біда», «Казав дід бабі: "Якби сир та масло, то вареників наварили б, тільки ж що ж — борошна нема"»).

Розглядаючи біосоціальну основу створення сім'ї, необхідно згадати короткі та влучні спостереження, що присвячені чоловікові та жінці, їх взаємостосунками, злагоді та любові в сім'ї, висміюють проблеми, що роблять немічними сім'ї, руйнують почуття: «Хороша жінка — мужеві слава, а лиха — згуба», «Чужі жінки — як маківки, а свої — як опудало», «На красиву жінку гарно дивитись, а з розумною гарно жити»,

«Перша жінка сужена, друга — ряджена, а третя — від чорта принесена», «За доброго мужа жона як ружа, а за лихого драба — за рік, за два — баба», «Якщо муж без ума, то і жінка дурна»). А міцна основа кожної сім'ї — діточки... Одночасно порушуються і проблеми виховання: «Без дітей горе, а з дітьми — вдвоє», «Дитина каже, що бита, а не каже за що», «Люби дитину, як душу, а тряси її, як грушу», «Діти — найбільша радість у світі», «Діти тому тихо, що зробили лихо», «Дитина — мов порожня посудина: що в неї ввіллеш, те й держить», «Що вчать дома діти, то й знають і сусіди».

Вивчаючи тему «Кров і лімфа. Кровообіг і лімфообіг», варто розповісти про бережливе ставлення людини до неї («Кров не водиця, проливати не годиться»). А людське серце... З ним порівнюють, його люблять, воно радіє й переживає разом з нами. Воно головне. Як йому доводиться в цьому світі жити? («Два серця розуміють краще, ніж дві голови», «Кров — не вода, а серце — не камінь», «Серце не болить, як очі не бачать», «Кому весело на серці, до того весь світ сміється», «Легше на серці, як виговоришся», «Серце чує, а не скаже», «Так, як батогом мене по серцю оперезав», «Що на серці робиться, то на язичі не втаїться», «Якби ти знав, що в моєму серці діється; доторкнись — то загорись»,.) Які вам відомі хвороби серця? Чи можна їх пов'язати з емоційним станом людини? Чому? Доведіть свою думку.

Під час вивчення теми «Сприйняття інформації нервовою системою. Сенсорні системи» на уроці «Зорова сенсорна система» слід зазначити, що українці давно помітили вагому роль ока перед усіма іншими системами: «Краще раз побачить, як тричі почути», «Бачили очі, що купували, їжте, хоч повилазьте», «Не купуй kota в мішку», «Не витріщиш очі — витріщиш калитку», «Як з очей, так і з мислі», «Очі карі — люди браві, очі сірі — люди смілі»). А ось і загадки: «Було собі два брати, і обидва Кіндрати, через до-рожку живуть і один одного не бачать», «Круглі озерця ніколи не замерзають», «Глухий сказав: "Послухаємо!", сліпий сказав: "Побачимо!"» А що казати про наш язик?! Хіба ж можна без нього «переливати з пустого в порожнє»? «Нащо нам музики, коли в нас довгі язики?» Це він, основний орган спілкування! А як добре він пов'язаний із психічною діяльністю людини, як цей зв'язок влучно підмітили люди: «Голова, як тік, а язик, як ціп: що хочу, те й молочу!», «У короткого розуму язик довгий», «Що на умі, те й на язичі». А як вам ці: «За білими березами лежить талалай», «Два ряди сорочок, а між ними фартушок», «Січкарі січуть, а син Мартин перевертає тин»? Поясніть, для чого потрібні органи чуття? Як сприймає людина навколишнє середовище? Що є подразниками для аналізаторів?

Питанням здорового способу життя слов'яни приділяли багато уваги. Що треба знати, щоб бути здоровим? Чи завжди ми з любов'ю ставимося до свого організму? Із цього переліку можна вибрати приклади приказок і прислів'їв до будь-якого уроку та попрохати учнів їх прокоментувати:

- Найбільше багатство — здоров'я.
- Було б здоров'я — все інше наживемо.
- Держи голову в холоді, ноги в теплі — проживеш довгий вік на землі.
- Як немає сили, то й світ не милий.
- На похиле дерево і кози скачуть.
- Поганому животу й пироги вадять.
- Плохеньке поросля і в петрівку мерзне.
- Подивись на вид — та й не питай про здоров'я.
- У здоровому тілі — здоровий дух.
- Гіркий тому вік, кому треба лік.
- Весела думка — половина здоров'я.
- Хто хвороб у собі шукає, той завжди їх повно має.
- Запущену хворобу важко лікувати.
- Хвороба їде в хату рисаками, а виїжджає волами.
- Нежить — хвороба нестрашна: мій батько з нею помер, і нічого-йому не сталося.

Запропонуйте учням на уроці «Терморегуляція. Шкіра» пояснити влучні народні вислови, які характеризують процеси теплообміну та механізми терморегуляції: «Так холодно, що якби не вмів дрижати, то замерз би», «Холодно, хоч собак ганяй», «Що за холод, як козак молод», «Краще почервоніти, ніж посиніти». Поясніть, як температура впливає на активність клітин? Яке значення в цих процесах відіграє підшкірна клітковина? Чому людина «дрижить» і чому краще «почервоніти»?

ЗАГАЛЬНА БІОЛОГІЯ

Під час вивчення теми «Спадковість та мінливість» варто звернути увагу школярів на головні механізми спадковості, виявлені на основі спостережень. Ми не раз чули: «Які мамка й татко, таке й дитятко», «Який кущ, така й хворостинка, який батько, така й дитинка», «З кривого дерева крива й тінь», «Яке волокно, таке й полотно», «Яке коріння, таке й насіння», «Яке дерево, такі й квіти; які батьки, такі й діти», «Який дуб, такий син, який батько, такий син», «Яка гребля, такий млин; який батько — такий син». «Які самі — такі й сини», «Яке зіллячко — таке й сім'ячко», «Яблучко від яблуні недалеко відкотиться», «Від лося — лосята; від свині — поросята».

А ось гарне спостереження до уроку «Постембріональний розвиток та його етапи. Прямий та непрямий розвиток тварин»: «Ти б, Метелику, не дуже пишався, сам учора гусінню був!» Поясніть суть таких загадок: «Двічі родиться, а раз умирає», «Що двічі родиться: вперше — гладеньке, а вдруге — пухленьке?» (*птах*). На цих прикладах покажіть типи розвитку тварин і способи появи на світ.

Під час вивчення теми «Структурна складність і впорядкованість організмів» на уроці, присвяченому одномембранним орга-нелам, розповідаючи про будову та функції лізосом у клітині, запропонуйте учням розгадати загадку: «Що то воно: в воді водиться, з хвостом родиться, а як виростає, хвіст відпадає»? Хай учні знайдуть у підручнику відповідь на запитання.

Під час вивчення теми «Основи екології» на уроці «Зміни в екосистемах» можна використати такі зразки творчості, що пояснюють саморозвиток та зміну в екосистемах: «Ліс сам себе чистить», «Верба, як лугова трава: її викосиш, а вона знову виросте». На уроці «Ланцюги й сітки живлення» запропонуйте пояснити такий узаємозв'язок, скласти найпростіші ланцюги живлення: «У корови молоко на язиці», «Зарікалася коза листя об'їдати, поки її вовк не з'їв». Розглядаючи взаємозв'язки між організмами в екосистемах (а вони утворюють досить складні та різноманітні зв'язки між популяціями — ланцюги живлення, територіальні зв'язки), запропонуйте визначити тип заємозв'язку: «Де дуби — там і гриби». Складіть найпростішу задачу на правило екологічної піраміди та розв'яжіть її.

Є цілий ряд прикладів народної творчості, які можна використати в позаурочній діяльності. Це шаради:

- Лежать дві рейки, а між ними посередині росте дуб-сосна. Як проїхати поїздові, щоб він не зачепив їх. (*Немає дерева дуб-сосна*)

Перша частина — морська тварина, її полюють люди радо. Вигук буде другим складом. Разом держава, та яка? (*Китай*)

- Назву річки й голос дужий якщо разом об'єднати, назву краю можна мати. (*Донбас*)

- З «К» — дерева захищає, і на них вона завжди. З «Н» звірятко заховає, коли треба, від біди. З «Г» з-за хмари виглядає, шапку сніжну не скидає. (*Кора — нора — гора*)

- На мені молотять за снопом новий сніп, а якщо з кінця читати, будуть миші враз тікати. (*Тік — кіт*)

- У воді я проживаю, хто турбує — тих шукаю. А коли з кінця читати, буду птахом я кричати. (*Рак — кар*)

- На Далекому я Сході — і завжди в морській воді; коли «К» на «Г» заміниш — стану деревом тоді. (*Краб — граб*)

• На неї птах сідає, вона його гойдає; а коли «Г» на «Б» змінить — звіятком стане вмиць. (*Гілка — білка*)

Література:

1. Міщенко Н.Ф. Природа одвічно мудра: Посібник для учнів загально-освітніх навчальних закладів (серія “Екологія і здоров’я”). – К.: Грамота, 2001. – 87 с.

2. Українські прислів'я та приказки: [Б-ка української народнової творчості] / С. Д. Зубков, О. І. Дей, І. П. Березовський, Д. В. Павличко. — К.: Дніпро, 1984, — 345 с.

3. Шевченко Н.І. Використання фольклору на уроках біології. Дидактичні матеріали. – Х.: Вид. група «Основа», 2011. – 110 с.

4. Шулдик В.І. Розкриття мудрості природи в шкільній природознавчій освіті: Навч.- метод. посібник. – Умань: ПП Жовтий, 2012. – 326 с.

